

UOT 94; 94"16/18

HƏSƏN RUŞƏNİ BARKININ İCTİMAİ-SİYASİ DÜŞÜNCƏLƏRİNƏ DAİR (OSMANLI MODERNLƏŞMƏ HƏRƏKATININ İŞİĞİNDƏ)

Əfşan H.ŞƏFİYEVƏ *

XIX əsrdə Şərq ölkələrində, o cümlədən Osmanlı dövlətində sürətlə yayılan modernləşmə hərəkəti gedişində ortaya çıxan məsələlər dövrün siyasətçilərini, mütəfəkkirlərini və ideoloqlarını da ciddi şəkildə düşündürmüş, xeyli sayda əsərlərin ortaya çıxması və yayılması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu əsərlərdə elmin inkişafının və sənayeyə tətbiqinin üstünlükləri ön plana çəkilmiş, texnoloji gerilik iqtisadi və siyasi problemlərin başlıca səbəbi olaraq göstərilmişdir. Əksər Osmanlı modernistlərinin ideali "türkləşmiş, islamaşmış və müasirləşmiş" Şərq idi. Bu şüar texnoloji gücə paralel olaraq götürülmüşdür.

Osmanlıda modernləşmə hərəkətinin tanınmış nümayəndələrindən olan Həsən Ruşəninin yenilikçi düşüncələrinin əks olunduğu əsərləri, xüsusilə "Ruşəninin rəyası" əsəri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və həm hərəkətin özəlliklərini, həm də dövrün ideoloji mübarizəsini izləməyə imkan verir. Utopik əsər janrında olmasına baxmayaraq, dövrün modernləşmə tərəfdarlarının düşüncələrini özündə əks etdirən bu əsər, eləcə də müəllifin digər yazıları ümumilikdə Qərb müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə ruhunda yazılmışdır. Bu əsərlərdə Türkiyə və türklər bütün Şərq dünyasının xilaskarı qismində çıxış edir. Onun modern dövlət ideali isə türklərin liderliyində bir konfederasiyadır ki, bu da, H.Ruşəninin bir ideoloq olaraq Turançı düşüncələrindən irəli gəlir.

H.Ruşəni müasiri olduğu digər modernistlər kimi, Qərbin sənaye və texnologiyasının Şərqə əxz edilməsini iqtisadi və siyasi rifah üçün başlıca amil hesab edir. H.Ruşəniyə görə, İslam dünyasının inkişafına nail olmaq üçün yuxarıdan aparılan modernləşmə siyasəti yetərli deyildir və mütləq türk gəncliyinin fəal iştirakı ilə həyata keçirilməlidir. Üstəlik, H.Ruşəninin modernləşməsi, digər Osmanlı modernistlərindən fərqli olaraq, təkcə Türkiyəni deyil, bütün müsəlman Şərqi ehtiva edir.

Həsən Ruşəninin ədəbi irsi, ələlxüsus "Ruşəninin rəyası" əsəri XIX və XX əsrin modernləşmə düşüncələrini öyrənmək baxımından önəmli olub, bu gün də tarixşünaslıq üçün öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Açar sözlər: Osmanlı, Həsən Ruşəni, "Ruşəninin rəyası", modernləşmə, sənayeləşmə, utopik əsərlər

Giriş. XIX əsrin ortalarından başlayaraq XX əsrin əvvəllərində davam edən müstəmləkəçilik sisteminin genişlənməsi və imperializmin fəal bir şəkildə dünya siyasətində hegemon yer alması prosesi bu dövrdə həm də Avropa

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, t.f.d., dosent; afshanshafiyeva@yahoo.com; ORCID ID: 0000-0002-1763-1023

ölkələrinin elmi-texnoloji üstünlüyünün daha aşkar şəkildə özünü büruzə verməsi, yerli sivilizasiyaların deformasiya edərək Qərb sivilizasiyalarına yaxınlaşma istiqaməti götürməsi ilə müşayiət olunurdu. Şərq ölkələrinin tədricən daha aşkar şəkildə Qərbdən geri qalması sadəcə hərbi və texnoloji deyil, iqtisadi və sosial sahələrdə də özünü büruzə verirdi. Şərqlin qabaqcıl düşüncəli dövlət xadimləri və siyasətçiləri, eləcə də mütəfəkkirləri bu təhlükəli fərqlin aradan qaldırılması, özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olan ölkələrin texnoloji yeniliklərə daha açıq olması üçün modernləşməni çox zaman yeganə çıxış yolu olaraq görməyə başlamışdılar.

Bəhs etdiyimiz dövrdə modernləşmə hərəkatı ölkədən ölkəyə dəyişirdi və bəzilərinə sadəcə Qərb elminin və texnologiyasının əxz edilməsi, bəzilərinə isə tamamilə qərbləşmə (vesternizasiya) nəzərdə tutulurdu [14, 83]. Müəyyən hallarda modernistlər Qərbin texnoloji yeniliklərinin əxzini qəbul etməklə yanaşı, Şərqlin geri qalma səbəblərini elə həmin Qərblə bağlayır, Qərbin müstəmləkəçi buxovlarından xilas olmağı modernləşmənin başlıca şərti olaraq görürdülər. Ümumiyyətlə isə, həm modernləşmənin özü, həm də modernləşmə nəzəriyyəsinin təşəkkülü xeyli yol qət etmiş, nəzəri istiqamətləri bir az daha gec – XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir.

“Modern” sözü latınca “modernus” (mənası “hal-hazırda”) sözündən meydana gəlmişdir. Roma dövründən istifadə edilməyə başlayan “modern” sözü XVII əsrdən etibarən fərqli mənalar daşımağa başlamış, lakin indiyədək də əsl mənasını – “müasir, yeni” mənasını itirməmişdir. “Modernləşmə” (modernizm) termini isə XIX əsrin fransız şairi Şarl Modler tərəfindən ilk dəfə istifadə edilərək, qısa bir müddətdə sosioloqların və tarixçilərin də lüğətinə daxil olmuşdur. XX əsr boyu bu termin fərqli nöqtəyi-nəzərlərdən təhlil və tədqiq edilmiş, bəzən “müasirlik”, bəzən isə “qərbçilik” terminlərinin sinonimi olaraq da işlədilmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl də, sonra da modernləşmə başqa bir istiqamətdə – milli kimliyi saxlamaq şərtilə “arxadan çatan” modernləşmə şəklində ortaya çıxmışdır ki, onun da ən bariz və uğurlu nümunəsi müharibədən sonrakı Yaponiyadır.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində isə modernləşmə daha çox qloballaşma prosesi və ya homogen sivilizasiyanın təşəkkülü prosesi olaraq qəbul edilməyə başlanmışdır: modernləşmə ictimai həyatın bütün sahələrində baş vermiş və baş verməkdə olan əsaslı dəyişiklikləri, ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə doğru inkişafı nəzərdə tuturdu; eyni zamanda modernləşmiş cəmiyyəti ənənəvi cəmiyyətdən fərqləndirən əsas meyarları: iqtisadi sahədə – sənayenin inkişafı; siyasi sahədə – hakimiyyət və idarəetmənin rəşional formalarının təkamülü, siyasi və qanunverici institutlara nəzarət etməyə qadir olan kütləvi informasiya vasitələrinin mövcudluğu; sosial sahədə – vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını müəyyən edirdi [8, 11]. Bir axın / cərəyan olaraq modernləşmə onu ehtiva edən terminin özündən daha mürəkkəb bir yol keçmiş, bu prosesi yaşayan ölkələrdə (məsələn, Çin, Yaponiya, İran, Türkiyə) bəzi fərqi xüsusiyyətlər qazanmışdır. XIX-XX əsrin birinci rübündə bu ölkələrdə yaşanan

modernləşmənin ümumi tərəfi isə modernləşmənin daha çox Qərb dəyərlərini əxz etmə cəhdləri daşması, yəni “qərbləşmə” yönündə olması sayıla bilər.

Osmanlı modernləşmə hərəkətində Həsən Ruşəninin yeri. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Osmanlı dövlətində geniş vüsət alan modernləşmə hərəkətinin önəmli xüsusiyyətlərindən biri Avropanın elm və texnoloji yeniliklərinin tətbiqi ilə bağlı böyük mübahisələr doğurması idi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bəzi modernistlər bu yeniliklərin tətbiqini müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə ilə paralel şəkildə aparılması tərəfdarı idilər. Bu mübahisələr, eyni zamanda modernləşmə mövzusunda böyük bir ədəbiyyatın (elmi və bədii əsərlərin) meydana gəlməsi ilə də müşayiət olunmuşdur. Osmanlı dövrü modernləşmə hərəkətini özündə əks etdirən əsərlərin içərisində Əhməd Midhətın “Amerikalı doktorlar” (1888), Cəlal Nuri İlərinin “Tarix-i istiqbal” (1913), Molla Davudzadə Mustafa Nazimin “Röyada tərəqqi” (1913), Yəhya Kamal Beyatlının “Şam ağacı altında söhbət” (1913), Həsən Ruşəni Barkının “Ruşəninin rəyası” (1914), Rəfiq Xalid Karayın, “Xülya bu ...” (1921) adlı əsərləri bu qəbildən olub, böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Həmin əsərlərdə modernləşmə, qərbləşmə həm də gücün sinonimi olaraq təqdim edilmişdir.

Modernləşmə hərəkətinə aid əsəri ilə təkcə Türkiyədə deyil, qonşu müsəlman ölkələrində də tanınan isimlərdən biri, heç şübhəsiz, yuxarıda adını çəkdiyimiz Həsən Ruşəni Barkındır. H.Ruşəni 1915-ci ildə qələmə aldığı “Ruşəninin rəyası” adlı əsəri ilə yanaşı, türkçülük ideologiyası ilə bağlı bir neçə kitab və məqalənin, eləcə də şəxsən Mustafa Kamal Atatürk üçün yazmış olduğu “Din yox, millət var” adlı əsərin müəllifidir. Hətta bəzi tədqiqatçılar 1926-cı ildə qələmə aldığı “Din yox, millət var” adlı kitabına istinad edərək onu ateist və hətta İslam əleyhdarı kimi göstərirlər. H.Ruşəni “Ruslar Qafqaza necə girdi və orada necə yerləşdi” adlı iki cildlik və “İrənin iç üzünü” adlı səkkiz cildlik əsərləri ilə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində qalmaqdadır [10, 507-508].

Həsən Ruşəni Barkın 1884-cü ildə Kritdə anadan olmuş, 1906-cı ildə hərbi məktəbi yüzbaşı rütbəsi ilə bitirmişdir. Məhz bu illərdə bir çox gənc türk zabiti kimi, o da “İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti”nə üzv idi. H.Ruşəninin TBMM arxivində saxlanılan tərcümeyi-halından məlum olur ki, 1906-cı ildən başlayaraq orduda və “İttihad və Tərəqqi” partiyasında gizli vəzifələrdə çalışmış olan bu ictimai-siyasi xadim həm də “Təşkilati-Məxsusə”nin (kəşfiyyat idarəsinin) tanınmış üzvlərindən idi [11; 1, 42]. 1910-cı ildə H.Ruşəni Qarsdakı konsulluğun katibi kimi bir müddət Qafqaza xidmətə göndərilmiş, ruslar tərəfindən casusluqda günahlandırılaraq 1913-cü ildə şəhəri tərk etməli olmuşdur. Bir müddət Bağdada sürgün edilən H.Ruşəni daha sonra İrana getmişdir [13, 14].

Birinci Dünya müharibəsinin artıq ilk günlərindən Osmanlı dövlətinin müxtəlif cəbhələrində xidmət göstərən H.Ruşəni 1917-ci ildə İrana, daha sonra isə daxili işlər naziri Tələt Paşanın təlimatı ilə təkrar Qafqaza göndərilmişdir. Bu illərdə artıq minbaşı rütbəsinə qədər yüksələn H.Ruşəninin Qafqazdakı, xüsusilə Azərbaycandakı fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri

türkçülüyə xidmət edə biləcək bir təşkilat qurmaq olmuş^{*}, lakin Ənvər və Tələt paşalarla münasibətlərinin gərginləşməsi, eləcə də Azərbaycanda milli hərəkatın nümayəndələri ilə bəzi ixtilaflar yaşaması səbəbindən, təkrar İrana qayıtmışdır [9; 13, 68; 12, 69]. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Mustafa Kamal Atatürkün böyük önəm verdiyi ideoloqlardan olan H.Ruşəni 1932-1943-cü illərdə TBMM-də millət vəkili olaraq fəaliyyət göstərmişdir.

H.Ruşəninin modernləşmə ilə bağlı ideyaları bəzi məqalələrində əks olunsa da, onları daha bariz şəkildə əks etdirən əsəri “Ruşəninin rəyası” adlı utopiya kitabıdır. 1914-1915-ci illərdə Bağdadda sürgündə olarkən qələmə aldığı bu kitab, maraqlıdır ki, ilk dəfə Türkiyədə deyil, Tehrandə nəşr edilmişdir (1918-ci ildə). Kitabın ikinci adı “Müsəlmanların meqali ideyası. Qayə-yi həyalıyesi” (*Müsəlmanların böyük ideyası. Xəyalı qayəsi*) şəklindədir.[†] Qeyd edək ki, Osmanlı modernistləri arasında bu tip utopik fikirlər yayılmışdı. Məsələn, Namiq Kamalın “Görölmüş bir rəyadır” (1872), İsmayıl bəy Qasıralının “Qadınlər ölkəsi” (1888), Xalidə Ədib Adıvarın “Yeni Turan” (1912), yuxarıda adını çəkdiyimiz Molla Davudzadə Mustafa Nazimin “Rəyada tərəqqi” (1913), Ziya Göyalpın “Qızıl alma” (1915), E.Nejatın “Məsud kənd” (1918) adlı əsərləri bu təmayüldə əsərlərə nümunə ola bilər.

Həsən Ruşəninin utopiyası. “Ruşəninin rəyası” əsərinin adından da göründüyü kimi, müəllif bir rəya görür və bu rəyada yüz il sonra hindli bir yazıçı ilə görüşmək üçün Yavadan Hindistana getdiyi səyahəti əsnasında inkişaf etmiş müsəlman ölkələrini gəzir. Əsərin sadəcə iki qəhrəmanı (hər ikisi müsəlman olan yavalı təyyarəçi və hindli yazıçı) olsa da, onların monoloqları H.Ruşəninin modernləşmə və antimüstəmləkə ruhunu tam məzmunu ilə özündə əks etdirə bilmişdir.

Müəllif kitabını aşağıdakı emosional cümlələrlə başlayır: “Ey Türk Gənci! Sənə səslənirəm. Mərdanə yaşamaq, yüksəlmək, məsud olmaq istərsən,

^{*} H.Ruşəninin Azərbaycandakı fəaliyyəti, xüsusilə “Müsəvat” partiyasının üzvləri ilə münasibətləri indiyədək tarixçilər arasında mübahisə obyektı olaraq qalmaqdadır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, H.Ruşəni Qafqazda milliyətçi-türkçü hərəkatın başladılması və güclü bir partiya qurulması tərəfdarı olmuş, 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra bölgədə “Turan Birliyi”nin qurulması üçün əlverişli şəraitin yarandığını düşünmüşdür. Lakin burada milli qüvvələrin nümayəndələri ilə H.Ruşəni arasında bəzi ixtilafların yarandığı da məlumdur. Məsələ bundadır ki, 1917-ci ilin sonlarında İsa bəy Aşurbəyovun vasitəçiliyi ilə milli hərəkatın görkəmli nümayəndələri (F.X.Xoyski, M.Hacinski, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə) ilə görüşməyə müəssər olan H.Ruşəni Türkiyənin himayəsi altında bir türk federasiyası qurmaq haqqında ideyalarını bəyan etmiş, lakin onların arasında tərəfdar tapmayınca, Azərbaycanda fərqli bir partiya yaratmaq (“Türküstanda Türk Milliyətçilər Fırkası” və ya “Türküstan İttihad və Tərəqqi Fırkası”) qərarına gəlmişdir [9; 2, 396].

[†] “Meqali idea” yunan dilindən tərcümədə “böyük fikir, ideya” deməkdir; XIX əsrin birinci yarısında yunan radikal milliyətçiləri arasında ortaya çıxmış, məqsədi Bizans imperiyasını bərpa etmək olmuşdur. Sonradan Kiprin irticaçı hakimiyyəti tərəfindən də ideologiya olaraq istifadə edilmişdir. H.Ruşəninin kitabını bu şəkildə adlandırması həmin dövrdə Osmanlı dövlətinin hakimiyyətindən çıxan torpaqların, o cümlədən onun doğulduğu Kritin yenidən türk hakimiyyətinə qaytarılması fikri ilə əlaqədardır.

xəyali olsa da qəlbində böyük məqsədlər bəsləməlisən. Dilin, millətin, dinin, ənənənin, tarixin nə qədər imkan verirsə, o qədər geniş düşün, geniş düşüncələrini cilalamaq üçün çalış, bütün amalını qanınla, mübarizənlə hafizələlə yaz. Övladına və həmcinsinə eyni hissi aşıla. Görəcəksən ki, bu gün quraq zənn etdiyən çöllərdə əkiləcək toxumlar, sənin qanınla sulandıqca, sabah cücərəcək və sən ölmədən kamala gəlməsə belə, uşaqlarına və ya varislərinə səmərə verəcəkdir” [7, 1]. Bu müraciətdə diqqətimizi çəkən məqam ondan ibarətdir ki, H.Ruşəni də, digər ittihadçılar kimi, həyata keçiriləcək modernləşmənin hərəkətverici qüvvəsinin gənclər olduğu qənaətinədir, mühafizəkar qüvvələrin isə bu prosesdə böyük rol oynaya biləcəyinə ümid etmir. Türk gənclərinə xitab edən H.Ruşəni atalarının yanlışlarını təkrarlamamaq üçün, onları hər daim yeniliklərə açıq olmağa çağırır.

H.Ruşəniyə görə, İslam dünyasını gerilikdən qurtarmaq və inkişaf etdirmək üçün mərkəzdən aparılan modernləşmə siyasəti yetərli deyildir və bu proses sadəcə rəsmi bir islahat xarakteri daşıyır. Burada onun modernləşməni yuxarıdan aparmağa cəhd edən islahatçı Osmanlı sultanlarını nəzərdə tutduğu görünür. H.Ruşəninin fikrincə, modernləşməni uğurla həyata keçirmək üçün ucqarlardan mərkəzə doğru getmək lazımdır: “İstanbulda oturub İslam dünyasını inkişaf etdirə biləcəyinə inanma. Əsrlərdir uyuyan millətlər uzaqdan gələn quru sədalarla qalxmaz ... Mərkəzdə doğan qüvvənin bu mühiti qurtaracağına da inanma. Çünki qüvvə, mərkəzindən mühitə getdikcə zəifləyir. Əksinə, mühitdən çıxacaq qüvvələr mərkəzdə birləşdikcə yenilməz bir hala gəlir” [7, 2]. Burada H.Ruşəninin işarə etdiyi coğrafiya Avropa dövlətlərinin müstəmləkəsi halında olan müsəlman ölkələridir.

Əslində, H.Ruşəninin “Röya”sında ortaya qoyduğu fikirlər sadəcə modernləşmə hərəkəti tərəfdarının düşüncələri deyil; burada müəllifin Qərb müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə ruhu da öz əksini tapmışdır. Məsələn, əsərdə məkan olaraq Yavanın və Hindistanın seçilməsi heç də təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi Yava İndoneziyanın ən böyük adalarından biri olub, əvvəlcə Portuqaliyanın, daha sonra Hollandiyanın müstəmləkəsi olmuşdur. Hindistan isə klassik bir müstəmləkə ölkəsi olaraq dörd əsrdən çox bir müddətdə portuqal, holland, fransız və ingilis hakimiyyətini yaşamışdır. Turançı olan H.Ruşəniyə görə, xəyali olaraq 100 il sonra həmin ölkələr məhz türklərin sayəsində müstəmləkə hakimiyyətindən və gerilikdən xilas olmuş, elm və texnologiya baxımından dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinə çevrilmişlər.

Müsəlman ölkələrinin gələcək vəziyyətini XX əsrin əvvəlləri ilə müqayisə edən müəllif yazır: “Yüz il əvvəl biz vəhşi heyvanlar kimi hər şeydən xəbərsiz və hər haqdan məhrum ikən qulağımıza ilk intibah səsini türk gəncləri çatdırmış oldu ... Tədricən gənc və fədakar türklər çoxaldı və missionerləri öldürdü, Quranı yerdən qaldırdı, həyat yollarını açdı” [7, 6-7]. Burada H.Ruşəni təkcə modernist deyil, həm də “Turan birliyi” ideoloqu kimi də qarşımıza çıxır və Türkiyəni (Osmanlıni deyil) bütün İslam dünyasının xilaskarı olaraq

görür. Bütün Şərq dünyası onları müstəmləkə zülmündən xilas edən Türkiyəyə xilaskar olaraq baxır və minnətdardır. Qərb dünyası isə “Ruşəninin rəyası”nda “bir ovuc flamand”^{*} olaraq göstərilir və əvvəllər müstəmləkəçi olan bu toplumun artıq İslamdan çox geri qaldığı, siyasi və iqtisadi gücünü itirdiyi göstərilir. Müəllifin öz səyahətini təyyarə vasitəsilə həyata keçirməsi də təsadüfi bir məqam olmayıb, müsəlman ölkələrinin texnoloji baxımdan nə qədər inkişaf etdiyinə vurğu vurmaqdadır.[†] Üstəlik, H.Ruşəniyə görə, gələcəkdəki ideal yaşayışın tamamlayıcı ünsürləri məhz texnologiyalardır.

Maraqlıdır ki, H.Ruşəninin utopik əsərində milli dövlətçilikdən daha çox, Türkiyənin liderliyində konfederativ dövlət anlayışı daha hegemonudur ki, bu da müəllifin özünün ictimai-siyasi düşüncələri, o cümlədən ittihadçıların pantürküst ideyaları ilə sıx bağlıdır. Bu coğrafiyada türklərin tarixən böyük rol oynadığına da diqqət çəkən H.Ruşəni Teymur, Fateh Sultan Mehmed, Sultan Səlim kimi türk fəhrlərinin qəhrəmanlıqlarını oxucusuna hindli yazıçının dili ilə çatdırır [7, 31]. Daha sonra onunla birlikdə təyyarədə səyahət edən sərnəşinləri Oğuz, Turqut, Ərtoğrul, Tekin, Aydın, Aydoğdu kimi türk adları ilə adlandırır [7, 17]. H.Ruşənin rəyasındakı dövlət unitar quruluşa malikdir və rejim olaraq daha çox totalitarizmə yaxındır. Bu şəkildə dövlət quruluşuna biz digər Osmanlı modernisti Molla Davudzadə Mustafa Nazimin “Rəyada tə-rəqqi” əsərində də rast gəlirik.

H.Ruşənin xəyalında qurduğu İslam konfederasiyasında avropalılara yer yoxdur; burada sadəcə müsəlmanlar yaşamaqdadır və ortaq dil olaraq da türkcə danışılır. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində digər türk modernistlər – İsmayıl bəy Qasıralı, Ziya Göybalp, Yusif Akçuradan fərqli olaraq, H.Ruşəninin modernləşməsi sadəcə Türkiyəni deyil, bütün müsəlman Şərqini ehitvə edir. Yaşadığı dövrdə Osmanlı dövlətinin böyük ərazi itkilərinə şahid olan H.Ruşəninin fikirlərində dövlətinin əvvəlki qüdrəti ilə bağlı xəyalları, eləcə də Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində türklərin ard-arda məğlubiyyətlərindən məyusluğu açıq-aşkar görünür. Təsadüfi deyil ki, rəyada müəllifin uçduğu təyyarə onun doğulduğu Kritin üzərindən keçərkən, bu adanın artıq türklərin hakimiyyətinə qayıtdığını vurğulayır.

Bu fikirlər, öz növbəsində H.Ruşəninin ittihadçılara görə daha radikal milliyyətçi düşüncələrə malik olduğunu, müstəmləkəçiliyə qarşı barışmaz mübariz olduğu halda özünün müstəmləkəçi düşüncələrdən xilas olmadığını göstərir. Ümumiyyətlə, əsəri diqqətlə araşdırdığımızda qarşımıza belə bir mənzərə çıxır: H.Ruşəni utopik bir modernistdir, rəya olaraq təqdim etdiyi hadisələr isə siyasi-ideoloji məqamlara da malikdir. Məsələn, digər modernistlərin

* Flamlar hollandlarla eyni etnik mənşəyə malik olub, Şərq ölkələrinin müstəmləkələşdirilməsində fəal iştirak etmişlər. H.Ruşəni bütün qərblə müstəmləkəçiləri simvolik olaraq “flamand” adlandırır.

† Osmanlı dövrü utopistlərin əsərlərində qəhrəmanların öz səyahətlərini məhz təyyarə vasitəsilə həyata keçirməsi çox səciyyəvidir və modernləşmənin simvolu olaraq təqdim edilir.

əsərlərində elm və texnologiyanın mərkəzlərindən olaraq göstərilən ABŞ, “Ruşəninin rəyası”nda geri qalmış bir ölkə kimi verilir, elmin mərkəzinin isə İstanbul olduğu göstərilir [12, 67]. H.Ruşəninin məhz ABŞ-ı Qərbin gerilik simvolu olaraq seçməsi, amma həm də “İslam Amerikası” kimi bir ifadəni işlətməsi də diqqəti çəkən məqamdır. Hesab edirik ki, burada başlıca səbəb H.Ruşəninin modernist düşüncələrinin siyasi mahiyyət daşımaları ilə bağlıdır. S.Uyanığın da qeyd etdiyi kimi, ABŞ öz müstəqilliyinə və rifahına müstəmləkə zülmündən xilas olub müstəqil dövlətə çevrilməklə nail olmuşdur, bu səbəbdən də, H.Ruşəni onu modernləşmənin bir modeli olaraq qəbul edir [12, 75]. Amma eyni zamanda, Birinci Dünya müharibəsi illərində dünya siyasətində artıq Avropa ölkələrindən daha çox ABŞ-ın söz sahibi olması, onun Qərbin müstəmləkəçilik simvolu olaraq görülməsi səbəbi ola bilər.

Qeyd edək ki, H.Ruşəninin digər əsərlərində modernləşmə ilə yanaşı, o dövrdəki regional və beynəlxalq vəziyyətin Qafqaz və İran üçün təsiri məsələləri də önəmli yer tutur. Bu yazıların təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, müəllif dövrün beynəlxalq münasibətlərini də utopist modernist olaraq araşdırır və bu səbəbdən də yazıları emosional və çox zaman xəyali xarakterlidir. Bu baxımdan H.Ruşəninin “İranda iç üz”, “Şərqi dünyasında ingilis istilası” (“Vasatî Şark’ta ingiliz istilası”), “Məşhur anlaşma necə imzalandı?” (“Məşhur karardad nasıl imzalandı?”) adlı məqalələrində H.Ruşəninin beynəlxalq məsələlərin təhlilini daha çox regional xarakterli hadisələrin üzərindən apardığını görürük [3; 4; 5; 6]. Eyni zamanda H.Ruşəni İranda 1906-cı il Məşrutə hərəkatını da bölgədəki ingilis-rus rəqabəti fonunda araşdırır və bu hərəkatın ortaya çıxmasında ingilis amilinin böyük rol oynadığını yazır [4, 2].

Nəticə. İstər “Ruşəninin rəyası”, istərsə də digər əsərlərində modernləşmə ilə bağlı nəzərə çatdırmaq istədiyi məqamları ümumiləşdirsək, H.Ruşəninini “Türkləşmiş, islamlaşmış və müasirləşmiş” bir gələcəyin xəyali memarı kimi görürük. Osmanlı dövlətində modernləşmə hərəkatının görkəmli xadimlərinin əsərləri ilə müqayisədə araşdırdığımız “Ruşəninin rəyası”nda sənaye, elm və texnologiya həm də siyasi gücün sinonimi olaraq görülür. Başqa sözlə desək, H.Ruşəninin xəyalındakı “modernləşmiş cəmiyyət məşin texnologiyası ilə işləyən rəşional və dünyəvi həyat yönümlü cəmiyyətdir ... bu cəmiyyətdə insan elmə inanır, hadisələri rəşional izah edir və avtoritetdən asılı deyildir” [8, 11]. H.Ruşəni də digər müasiri olduğu Osmanlı modernistləri kimi, Qərbin sənaye və texnologiya gücünü Şərqi keçirərək, bu sonuncunun iqtisadi və siyasi böhrandan çıxma biləcəyinə inanır.

H.Ruşəninin modernləşmə ideali milli iradəyə dayanır, siyasi və iqtisadi sahələrdə isə Qərb nümunəsi əsasında baş verir. Əslində dünya təcrübəsi də göstərir ki, qeyri-üzvi modernləşmə əslində üzvi modernləşmənin yolunu, hazır nümunə mövcud olduğundan, daha qısa zamanda və asan şəkildə təkrar edir. Ona görə, demək olar ki, modernləşmə cəmiyyətin sistem şəklində təkamülü olduğundan onun bütün sferalarını əhatə edir və hər hansı bir sferanın inkişaf etməməsi həmin cəmiyyətin tam modernləşmə mərhələsində bərqərar olmadığı

ğını göstərir. Eyni zamanda, dövrün əksər modernistləri kimi, H.Ruşəni də sənayeni, elm və texnologiyanı ideallaşdıraraq, onların bütün böhranların və durğunluqların qarşısının alınmasının əsas çarəsi kimi görür.

H.Ruşəninin bir qədər sonrakı dövrə aid əsərlərini gözdən keçirdiyimizdə, xüsusilə 1926-cı ildə qələmə aldığı “Din yox, millət var” əsərinə diqqət yetirdiyimizdə, onun böyük bir ideoloji dəyişiklik keçirdiyini, artıq islamçı düşüncələrdən daha çox, milliyyətçi düşüncələrə üstünlük verdiyini, “Röya”sında gördüyü xilaskar müsəlman Türkiyənin yerinə dünyəvi Türkiyəni təqdim etdiyini görə bilərik. Bu da, bir tərəfdən, XX əsrin birinci rübündə dünya miqyasında gedən siyasi proseslərin, ortaya çıxan ideoloji cərəyanların təzadlı xarakterindən xəbər verərkən, digər tərəfdən də, Milli mücadilənin başa çatması və Cümhuriyyətin qurulması ilə Türkiyədə Osmanlıdan heç bir ünsürü almayan yeni türk kimliyinin və türk özünüdərkinin formalaşmasının təzahürü kimi özünü büruzə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Koçak C. Ey tarixçi belgen kadar konuş: belgesel bir Teşkilat Mahsusa öyküsü // “Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar”, Vol.3, No.243, ss.171-214.
2. Kurtcephe İ. Teşkilat-ı Mahsusa Belgelerine Göre 1917 Rus İhtilali Sırasında Türkistan // “Atatürk Yolu”, 1993, 3/12.
3. Ruşeni H. İran’da Siyaset Tesadümləri // “Vatan” gazetesi, 21 Ağustos 1924, Nr: 488.
4. Ruşeni H. İran’in İç Yüzü // “Vatan” gazetesi, 16 Ağustos 1924, Nr: 483.
5. Ruşeni H. Meşhur Karardad Nasıl İmzalandı? // “Vatan” gazetesi, 23 Ağustos 1924, Nr: 490.
6. Ruşeni H. Vasafî Şark’ta İngiliz İstilasısı // “Vatan” gazetesi, 18 Ağustos 1924, Nr: 485.
7. Ruşeni’nin Rüyası. Tahrir, Matbaa-i Farus, 1334/1331 – 52 s.
8. Şəfiyeva Ə.H. Seyid Həsən Tağızadə və İranın modernləşməsi. Bakı: Araz, 2016, 272 s.
9. Tahirzadə Ə. Aşurbəyli İsa bəy Mehdiqulu bəy oğlu // “525-ci qəzet”, 11.09.2008.
10. Türk Parlamenti Târîhi, (TBMM IV. Dönem: 1931-1935), (2. Cild), (IV. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri). Hazırlayan: Fahri Çoker; Türk Parlamenti Târîhi Araştırma Grubu. Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 1996.
11. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Dâire Başkanlığı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Kataloğu (BCA BMGMK), Katalog Numarası: 03010/473018.
12. Uyanık S. Osmanlı türk anlatılarında bilime yönelişin mantığı ve gelecek tasarıları. Doktora tezi. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi. Ankara, 2011, 206 s.
13. Yırsutimur D. Kafkaslar–Anadolu–İran üçgeninde bir ittihatçı Ruşeni (Barkın) bey. Doktora tezi. Sakarya, 2019, 272 s.
14. Лунев С.И. Политической модернизации и трансформации в странах Востока // «Сравнительная политика», 1/2012, s.83-95.

О СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ ХАСАНА РУШАНИ БАРКЫН (В СВЕТЕ ДВИЖЕНИЯ ОСМАНСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ)

Афшан Г.ШАФИЕВА

РЕЗЮМЕ

Вопросы, возникшие в ходе модернизационного движения в XIX веке на Востоке, в том числе и в Османской империи, которая сопровождалась появлением и распространением большого количества серьезных исследовательских трудов в этой области, занимали также политиков и идеологов того времени. В этих трудах на первый план выдвигались преимущества развития науки и ее применения в промышленности, а технологическая отсталость представлялась как главная причина экономических и политических проблем общества. Идеалом большинства османских модернистов был «тюркизированный, исламизированный и модернизированный» Восток. Этот лозунг рассматривался параллельно технологической мощи.

Работы Хасана Рушани, одного из известных представителей османского модернизационного движения, отражающие его новаторские идеи, особенно его книга «Сны Рушани», имеют в этом отношении особое значение и позволяют проследить особенности этого движения, а также идеологической борьбы того времени. «Сны Рушани», хоть и написано в утопическом жанре, отражает в целом взгляды сторонников модернизации того времени, также как и другие сочинения автора, написанные в духе борьбы с колониализмом Запада. В этих произведениях Турция и турки выступают в роли спасителей всего восточного мира. Идеал современного государства для Рушани - конфедерация во главе с Турцией, что отражает его туранские идеи.

Хасан Рушани, как и многие модернисты, считает взаимодействие западной промышленности и технологий на Восток ключевым фактором экономического и политического процветания. По словам Рушани, политика модернизации, проводимая сверху, недостаточна для достижения развития исламского мира и должна осуществляться при активном участии турецкой молодежи. Более того, модернизация Хасана Рушани, в отличие от других османских модернистов, охватывает не только Турцию, но и весь мусульманский Восток.

Литературное наследие Хасана Рушани, особенно «Сны Рушани», имеет огромное значение для изучения идей модернизации XIX и XX веков, и до сих пор остается актуальным для историографии.

Ключевые слова: Османская империя, Хасан Рушани, «Сны Рушани», модернизация, индустриализация, утопические произведения

HASAN RUSHANI BARKI'S SOCIO-POLITICAL THOUGHTS (IN THE LIGHT OF OTTOMAN MODERNIZATION MOVEMENT)

Afshan H.SHAFIYEVA

SUMMARY

The issues that arose during the rapid modernization movement in the 19th century in the East, including the Ottoman Empire, seriously pondered the politicians, thinkers and ideologues of the time, and were accompanied by the emergence and dissemination of a large number of works. In these works, the advantages of the development of science and its application to industry came to the fore, and technological backwardness was shown to be the

main cause of economic and political problems. The ideal of most Ottoman modernists was the "Turkified, Islamized, and modernized" East. This slogan was seen in parallel with the technological power.

The works of Hasan Rushani, one of the well-known representatives of the Ottoman modernization movement, reflecting his innovative ideas, especially "Rushani's Dream", are of special importance in this regard and allow us to follow both the peculiarities of the movement and the ideological struggle of the time. Although in the genre of a utopian work, this work, which reflects the views of the proponents of modernization of the time, as well as other writings of the author, was written in the spirit of the struggle against Western colonialism in general. In these works, Turkey and the Turks act as the guarantors of the entire Eastern world. His ideal of a modern state is a confederation led by the Turks, which stems from Rushani's Turanian ideas as an ideologue.

H. Rushani, like other modernists of his time, considers the transfer of Western industry and technology to the East to be a key factor in economic and political prosperity. According to Rushani, the modernization policy pursued from above is not enough to achieve the development of the Islamic world and must be implemented with the active participation of Turkish youth. Moreover, the modernization of H. Rushani, unlike other Ottoman modernists, inspires not only Turkey but the entire Muslim East.

Hasan Rushani's literary heritage, especially "Rushani's Dream", was important in terms of studying the ideas of modernization of the XIX and XX centuries, and today it is still relevant for historiography.

Keywords: Ottoman, Hasan Rushani, "Rushani's Dream", modernization, industrialization, utopic works